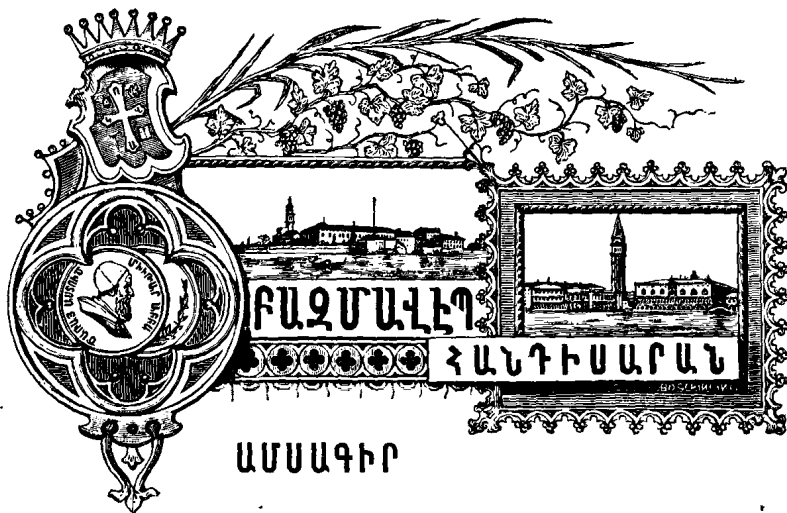

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843-1898 ՀԱՏՈՐ ՄԶ ՓԵՐՈՒՄ

ԵՂԻՇԷԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՇԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆ Ը

(Շար. և վերջ. տես յէջ 6)

Ք.

ԱՍԿԻ յառաջ տեսանք, թե եղիշէի պատմութիւնը ժամանակակից գրութեան ամենայն կերպարանքը կը կրէ, և թէ այդ երկդ ի սկզբան վասակայ մահուամբ կը վերջանայր: Առաջին յեղանակին մէկ հատածը՝ հիմն

1. Այդ հատածը վարդանանց ապստամբութեան չի կրնար վերաբերիլ. վասակ յետ պա-

տանելով, որ քաղաքական պատերազմի յայտնի անարկութիւնն է, ցոյց տուինք որ եօթն յեղանակէր շարագրուած ըլլալու են անշուշտ յամին 457 կամ 458, այս է՝ Յաղկերաի մահուընէն անմիջապէս կամ քիչ

տերազմին՝ քանի մը տարի դեռ ապրեր էր ի Դուռն Պարոնից (Փարպեցի 285), ըսենք մինչև ց485 կամ 486. Եղիշէ անոր մահուընէն ետքը կը դէժը դեօթն յեղանակս, յոր ժամանակ ապստամբութիւնը շատոնց ընկճուեալ և Պարսկահայաստան խաղաղեր էր: Նահանգի մը մէջ կուսակցութեանց մէկուսն ապստամբելովն, անբութիւնն մի յանձն իւր բաժանեալ չ'ըլլար. իո՞հ զայն նուաճելն՝ բաժանման ճիշդ հակառակն է, և նուաճող տերութեան՝ աւելի զօրութեանը և տեսականութեանը նշան՝ քան մօտալուստ կործանմանը:

եաքը : Ըսինք եւս, որ Ուլթերորդ յեղանակին հանդարտ գրութիւնը և խորհրդածութիւններ մեծապէս կը տարբերին միւսոց վառվառն և բանաստեղծական ձեւէն. վասն որոյ հարկ համարեցանք՝ ոչ միայն Եթովպերորդին և Ուլթերորդին շարադրութեան մէջ տեղը ժամանակի երկար միջոց մը գնել, — զոր Ուլթերորդին մէջ ճառագործաւ դիպաց թուականօք կարելի է հշուել, — այլ և հեղինակին կենաց մէջ մեծ աշխատութիւն մի ենթադրել :

Ուլթերորդ յեղանակին վերջերը¹, յետ ասելոյ թէ Պերոգի գահակալութեանը վեցերորդ տարին, այս է 464ին (անիշխանութեան երկու տարիներն ի բաց թողով), խոստացաւ շնորհել զկեանս նախարարաց և արձակել զնոսա պատուով, Եղիշէ մէկէն ի մէկ կ'ընդհատէ խօսից շարքը, և նախարարաց զարքը պատմելու ձեռնարկել յառաջ, կ'ուզէ նոցա բացակայութեան միջոցին՝ կանանց կրած տառապանքը նկարագրել, և ապա խօսել վերստին նախարարաց վրայ, որք աքսեմ եկած էին ի բնագահաստ իւրեանց, երբ այդ առիթը կը գրէ Եղիշէ : Այդպէս պարտ է իմանալ անտարակոյս սա խօսքը. «բայց ի տեղի այսր՝ ինձ դարձեալ պալ պիտի». և ոչ թէ Եղիշէ այսու խոստացաւ ապագայ իրաց պատմութիւն մը, վասն զի կանանց նկարագրին անցելոյ ժամանակի կը վերաբերի և ոչ քի ներկայի : Գրութեանը այդ մասերէն կը հետեւի, որ Եղիշէ նախարարաց վերադարձէն, այս է 464ին, ետքը ի գիր առաւ զՈւլթերորդ յեղանակն : Աբրահամ խոստովանողի համար՝ թէ Եղիշեայ և թէ փարպեցոյ ըսածներէն ալ յայտ է՝ թէ նա ի Հայս դառնալէն (463էն) յետոյ բազում տարիներ դեռ ապրեցաւ : Ուլթերորդ յեղանակն ուրեքն 470էն յառաջ չի կրնար գրուած ըլլալ. որով ասոր և Եթովպերորդին մէջ կ'ունենանք զոնէ տասն և երկու տարուան միջոց մը :

Ապաքէն մարգուս հասակին մէջ կու գայ ժամանակ մը, յորմէ հետէ երկուտասան ամաց հոլովմամբ՝ մեծ փոփոխութիւններ կը

կրեն սիրաւ և միտքը : Բայց Եթով յեղանակաց և Ուլթերորդին մէջ տեսնուած տարբերութիւններն այնքան կարեւոր են, որ գուցէ այդպիսի երկայն միջոց մ'անգամ անբաւական ըլլայ անոնց պատճառը մեկնելու : Մինչ առաջին Եթով յեղանակաց մէջ ամփոփեալ պատմութիւնը կրից աստիճանութեան իմաստաց փետմութեամբ և ասացուածոց ալ լեկոծ թաւալմամբ՝ գիշացնելով թեան կերպարանք կ'առնու, Ուլթերորդը՝ գրեթէ զտրկ ի պատմական հանգամանաց, թախծագին՝ բայց միակերպ և հանդարտ ոճով՝ ընտիր վկայաբանութիւն մի է : Երբ վաղգեսի անապատին մէջ եղած խօսակցութիւնքը բնութեան ոգ, ինքն իրեն կը հասցնէ թէ ո՞ր է այն՝ որ առաջին Եթով յեղանակաց մէջ կրակ և մոխիր կը ժայլքէր անպարպ Յազկերտի և անոր պործակցայ դէմ. և թէ ի՞նչ պէս կը հաւանի արդ Ղեւոնդեանց դահճաք՝ արեգական կողմութեան և բժշկութեան վրայ զեղեցիկ և մանրակրկիտ ճառախօսութիւններ ընելու² : Այս պատճառներով ոմանք ի բանասիրաց տարբեր հեղինակի երկասիրութիւն ուղեցին համարել զՈւլթերորդն : Մինչև անգամ օտարագլխի հայագէտ ոմն, վէճը փակելու համար, ասաց, թէ «այդ խնդիրը Հայոց մտայուզութիւն պատճառելու չէ. վասն զի փոխան մէկ Եղիշէի, երկու Եղիշէ ունեցած կ'ըլլան, ինչպէս որ Եբրայեցիք ալ երկու Եսայի ունեցած են» :

Մեզի համար ալ զօտարին պիտի ըլլար բացարձակ կարծիք մի յայտնել, եթէ անանուն կենսագրութեան մէջ զոր յիշեցիք յառաջագոյն, ինչպէս և ի հին Յայսմաւուրս, երկարօրէն պատմուած չլլար Եղիշեայ կենցաղոյն մէջ հանդիպած մէկ մեծ փոփոխութիւնն, որով Եթով յեղանակաց և Ուլթերորդին մէջ տեսնուած տարբերութիւններն բնական կ'ըլլան ու կը մեկնուին :

Այդ յեղափոխութիւնը կրնանք յետագայ կերպով համոզօտել. Եթով յեղանակները ի գիր առնելէ յետոյ, ըստ հրամանի Գաթի Մամիկոնեանի (457—458), Եղիշէ «եթող

1. Տե՛ս Եղիշէ՝ էջ 354 :

2. Եղիշէ, էջ 293—296, և 304—306 :

զգինուորութիւնն¹ և իւր այնքան շրջապայծառ աշխարհներն և այցելած հարիւրաւոր գեր-
պատաններն², «կրօնաւորեցաւ»³ . իմանամ՝
վանական միաբան եղաւ, որովհետեւ, որպէս
կարծեմ, լեռներու վրայ առանձին խողերու
մէջ խումբ խումբ բնակող միանձուկը չկային
ի Հայս, ու ինքզինքը բողբոլովին կրօնական
ուսմանց նուիրեց : Այդ երկրորդ ասպարիզին
մէջ շարադրեց ի մէջ այլոց, զմաստ «Միան-
ձանց», «ի թաքոր լերին» և «Չարարա-
նաց», զորս տօնից ատթիւ իւր եղբայրակցաց
ուղղած է : Ասոնք (ի բաց առեալ Միանձանց
ճառին երկրորդ մասը) Եղիշէի մօտաց ինքնա-
բողիկ և ազատ ծնունդքը չեն, վասն որոյ և
ոչ պատմութեանը պէս ծայրէ ի ծայր գիրա-
սահ և զուարճայի. հաւանօրէն կրօնական
մատենագրութեան մէջ առաջին փորձն եղաւ
«Դատաւորաց մեկնութիւնը» . հետզհետէ
միւս զգիւստներն իրարմէ կատարեալ կ'ելլեն,
ու կը յայտնեն առաւել լեզուի հմտութիւն
և մաքրութիւն⁴, քերականական ճշգրտութիւն,

պարբերութեանց կազմութեան մէջ մեծադոյն
արուեստ, և ի ճառին Չարչարանաց, որոյ
նիւթը երբեմն կը ներէ նմա ազատօրէն
ճարտելու, տեղ տեղ աշէլի ևս վնւմ և զօ-
րաշոր հանձար, քան ի պատմութեան :

Մակայն Եղիշէ չգոհացաւ միաբանակեաց
նկնութեամբ. թողուց զիւր եղբարան և իբր
առանձնակ անապատաւոր քաշուեցաւ Մովսե-
սովեզերեայ լեռներուն վրայ, քարանձաւի
մը մէջ ապրելու համար, հեռի յամենայն
ընկերութենէ և նոյն իսկ ի միայնակեաց⁵ :

Ի չորրորդ և ի հինգերորդ դարուն, քրիս-
տոնեայ աշխարհաց՝ նա մանաւանդ Ասորոց
և Եգիպտոսի մէջ, հանճարեղ մտաց և
զգայուն արտի տէր անձանց շատերն՝ ուսումնին
աւարտելէ և բազմամբոխ քաղաքաց շիւ-
թութեանց և յուզմանց փորք ի շատէ ա-
կանատեօ և մասնակից լինելէ յետոյ, ա-
նապատները կը քաշուէին. խոտածարակը,
խարազնազգեստը և գետնաւորած անկողնօք
կ'անցնէին զատօրեայ կենցաղան, աղօթիւք,
ընթերցմամբ, խորհրդածութեամբք և հիաց-
մամբ կը բարձրացնէին մտքերնին. կէսքն
լեռնաձորոց մէջ կը վերջացնէին իւրեանց
օրերը. այլք ինքնաբեր կամօք կամ ժողո-
ւրդեան թախանձանօք՝ եկեղեցական կարգ
և աստիճան ընդունելով՝ նորէն քաղաքական
կենաց կը դառնային : Խոտալար առանձնա-
կեցութիւնը միայնակեցին խառնուածոցը հա-
մեմատ՝ տարբեր ներգործութիւններ կ'ընէր
անօր բնաւորութեանը վրայ : Հիւանդոտ և
տաքցուի բնութիւնները՝ անապատի կենանքը
աւելի կը զայրացնէր ու ծայրայեղութեան և
երբեմն ալ յիմարութեան կը տանէր. եթէ
պատահմամբ կամ պարագայից ստիպմամբ
քաղաք իջանէին, աղմուկ և ատելութիւն
միայն գիտէին զգրել. իսկ ողջ և կտրին
մտաց՝ անսովոր կորով կու տար. անապատին
մէջ՝ զմարդիկ առանց կրից և հանդարտօրէն
դատելու վարժեալով, աւելի սէր և զուլի
կը զգային, մարդկային սկարութեանց աւելի
համբերող և ներողամիտ և աշխարհիս վշտե-
րը դարմանելու աւելի յօժարակամ և անձ-

1. Տեա քաղուածոյ մի ի Յայմաւուրաց, զոր
ի մէջ բերէ հ. Գարեգին վ. ի Հին Դպրութեան.
(էջ 313):

2. Ի կանանց առաքինեացն և կապելոցն և
անկելոցն ի պատերազմին, Եղիշէ հինգ հա-
րիւրով չափ յականէ յանսուանէ ճանաչէր. (էջ
354):

3. Տեա Հին Դպրութիւն. (էջ 313):

4. Պարսկերէն բառեր առատապէս գործա-
ծուած են յետին յեղանակս, և շատ անգամ
յանպատ. աշխարայ (ashkarā), ապարքանեղ
(awartani), լաշկար (lashkar), հրամաւար (ra-
madar), գեան, փոքրաշէ, զննքան, փոշոխպան,
և այլն, թող անսովորներն : Զինուոր եղած ա-
տենը Պարսկց հեա ունեցած առընջութիւնքը և
պարսկերէնի յաճախ կիրառութիւնը, որում
քաջ տեղեակ կ'երեւն, Եղիշէի լեզուին վրայ ալ
ունեցած են իրենց ազդեցութիւնը. մեզ ան-
կարելի կը թուի՝ որ մանաւանդ Չարչարանաց
ճառը, որոյ հարազատութեանը բնաւ աւարակոյտ
չունիք, ետին յեղանակներէ յառաջ գրուած
ըլլայ, որպէս ասէ հ. Գարեգին վ. ի Պատմութեան
հայ Դպրութեան. իսկ ութերորդին շարադրու-
թիւնը, կարծեմ ընդհանուր վկայութեամբ, գե-
րազանց է քան զամենեւին :

1. Տեա Սոփ. հայկ. ԺԱ, էջ 40-43:

նուէր կ'ըլլային : Այդպիսիներն իւրեանց երկրորդ քաղաքական ընթացից մէջ մեծա-
մեծ գործոց ձեռնարկելով, անվեհեր արիւ-
թեամբ և անյողզող յարատեւութեամբ ի
գլուխ հանեցին և յոյժ օգտակար գտան աշ-
խարհի : Դոցա կարգէն են յսկերեան և
Մեսրոպ :

Լեոնային կեանքը Եղիշէի ալ հանգար-
տութիւն բերաւ. երբ արդէն շարադրած եօթն
յեղանակաց վրայ՝ տասներկու տարի ետքը՝
ուժերորդ մը աւելցնել ուզեց, միաբը և
սիրաւ մեծ փոփոխութիւններ կրեր էին,
բարկութիւնն իջեր, անուշ տիրութիւն մը
յայտուիւր էր : Աստուծոյ և կրօնից սէրը ան-
շուշտ չէր նստալ անխառն և զօրաւոր, բայց
մարդկային յանցանքն առաջնոյն պէս զայրոյթ
չէին պատճառեր . մինչ երբեմն զանոնք
խտախ կը դատապարտէր, այժմ աստուածային
կամաց համակերպելու վարժեր էր : Վառ-
վրուռն երեւակայութիւնը՝ անդի տուած էր
իմաստասիրական խոփմանց . փոխանակ մարդ-
կային նենգութեանց և կուտոց, բնութեան
կանոնաւոր և զեղեցիկ երեւոյթքը զբաղե-
ցուցեր էին զմիտս իւր : Պէտք չէ եւս մոռնալ,
որ ուժերորդ յեղեղակիր, որ միւս եօթանց
կիսին չափ ընդարձակութիւն ունի, ակա-
նատես պատմչի երկասիրութիւն չէ (ի բաց
տեսալ կանանց վերաբերող գրուածն և ինչ
որ անցելոյ աստ անդ անդրադարձութիւնք են
և ակնարկութիւնք) : Ղեւնդեանց նահատա-
կութենէն ի վեր ալ գոնէ տասն և վեց տարի
անցած էր, վասն որոյ կենդանի նկարագրու-
թեանց տեղը պիտի բռնէին խորհրդածու-
թիւնք :

ՄԱՐԱԲԱ ՄԾՈՒՐՆԱՅԻ*

Գ Ա Մ

Կ Ե Ղ Մ — Ա Գ Ա Թ Ա Ն Գ Ե Ղ Ո Ս

Ի Ն Զ Պ Է Ս յայտնի է, Հայոց ամենա-
նշանաւոր պատմական գրուածքներից մէկը,
այսինքն Սեբոսի պատմութիւնը՝ Հերակլ
կայսեր մասին, որը երկար ժամանակ կո-
րած էր համարվում, ներկայ դարուս 40-կան
թուականներին գտնուեց Էջմիածնի գիւնա-
կան եպիսկոպոս Շահաթեանու Զանքով :
Այդ պատմութեան սկզբում կայ երկու հա-
տուած, որոնք, ըստ երեւութիւն, չեն պատ-
կանում Սեբոսին և յետոյ են կցած նրան :
Այդ հատուածներից երկրորդը, որ ամփոփում
է Պարսից Սասանեանների (227—652), Հայ
Արշակունիների՝ մինչեւ Դ գարու վերջը,
ու Հոռոմ—Յուսական կայսրների՝ Արեղիանո-
սից մինչեւ Հերակլ՝ ժամանակակցական ա-
ղիւսակը, պատկանում է Ժ գարից ոչ վաղ
ժամանակամիջոցին : Այդ երեւում է նրա
վերնագրից և սկզբից, որոնք խորենացու և
Ասողիկի հետքերն են կրում : Յիշեալ հա-
տուածը չէ ենթարկուելու մեր հետազոտու-
թեան. մեզ համար կարեւոր է առաջին՝
հաւանականորէն աւելի հին հատուածը, որ
պարունակում է Հայոց նախնական պատմու-
թիւնը մինչեւ Հայ Արշակունիների երեւալը :

* Առաջիկայ ընկական գրութեան համեմատ է
Հազարեան Զ'երարանի ռասոցլայպետ Գր. Խա-
ւթեանցի տպագրէն ընդարձակ հետազոտու-
թեանից՝ Հայոց վէպը Մ. Խորենացու Հայոց
պատմութեան մէջ. փորձ աղբիւրների քնն-
նադատութեան, որ յայտնաւորուեց 1896 թ. Մոս-
կուս : Տես գլոխ Բ. « Ամանանք (կամ որ
նոյնն է՝ Մարտա Մ'ժոպրեանցի) իրրեւ յետին
ժամանակի անկաւոր գրութեան » էջ 38—103 :

Ման. Թարգմ.